

Історичний журнал. – 2004. – № 9. – С.82. 7. *Західна Україна під більшовиками. ІХ. 1939 – VI. 1941: Збірник / За ред. М. Рудницької. Наукове товариство ім. Т. Шевченка в Америці*. – Нью-Йорк, 1958. – С.27. 8. ЦДІАУ, м.Львів, ф.859, оп.1, спр.7, арк.32. 9. *Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф. 2771, оп.2, спр.130, арк. 17–18, 24*. 10. ЦДІАУ, м.Львів, ф.859, оп.1, спр.130, арк.202. 11. Білас І.Г. *Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн. 1*. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – С.119–120. 12. Кубійович В. *Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету / Вид-во Миколи Денисюка*. – Чикаго, 1975. – С.63. 13. *Там само*. – С.180–182. 14. Судоплатов П. *Спецоперації. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы*. – М., 1998. – С.39. 15. Киричук Ю. *Український національний рух 40–50 років ХХ століття: ідеологія і практика*. – Львів: Добра справа, 2003. – С. 27. 16. Бульба-Боровець Т. *Армія без держави*. – Львів: „Поклик сумління”, 1993. – С.58. 17. Гайвас Я. *Воля ціни немає.– Торонто: Срібна Сурма, 1971*. – С.255. 18. *Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Кн. 1*. – Львів: Просвіта, 1993. – С.72. 19. ДАРО, ф.2771, оп.2, спр.380, арк.34; спр.221, арк.31–32. 20. Галаса В. *Наше життя і боротьба. Спогади*. – Львів: Видавництво „Мс”, 2005. – С.28–29. 21. Ідзьо В. *Українська Повстанська Армія...* – С. 19–20. 22. Куп'як Д. *Спогади нерозстріляного / Репринтне видання*. – Торонто – Нью-Йорк, 1991. – С.130. 23. Motyka G. *Ukrainska partyzanka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nationalistów i Ukrainskiej Powstanczej Armii*. – Warszawa, 2006. – S. 75. 24. Пігідо-Правобережний Ф. „Велика Вітчизняна війна”. (Спогади і роздуми очевидця). – К.: Смолоскип, 2002. – С.17. 25. ЦДІАУ, м.Львів, ф.859, оп.1,спр.4, арк.50. 26. *Західна Україна під більшовиками...* – С. 27. 27. Бескид-Тарнович Ю. *На згарищах Закарпаття*. – Торонто: Вид-во „Лемківщина”. – С.42. 28. *Факты*. – 2004. – 16 апреля. – С.27. 29. Пігідо-Правобережний Ф. „Велика Вітчизняна війна” ... – С.27. 30. *Високий Замок*. – 2003. – 24 грудня. – С.3. 31. *Злочини комуністичної Москви в Україні вліті 1941 року*. – Нью-Йорк: Видавництво Пролог, 1960. – С.19–76. *Літопис нескореної України...* – С.11–44. 33. Жив'юк А.А. *Між Сциллою політики і Харібдою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука: Монографія*. – Рівне: „Ліста-М”, 2004. – С.69.

УДК 94:356.15:329.17:323.28 (477.8)

І.М. Кобринович

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНОЇ СИСТЕМИ БІЛЬШОВИЗМУ НА ВОЛИНІ У 1939–1941 рр.

© Кобринович І.М., 2008

Розкрито головні принципи радянської стратегії репресій проти місцевого населення Західної Волині у 1939–1941 рр. Охарактеризовано базові елементи першої хвилі радянської.

I explore the main principles of the Soviet strategy against civil populations of Western Volhynia of the war of attrition. I characterize the basic elements of the first wave of Sovietization.

«Золотий вересень» 1939 р. є хрестоматійним епізодом грубої фальсифікації історичної правди радянськими істориками. Об'єктивне висвітлення правди про запровадження репресивно-каральної системи більшовизму на Волині у 1939–1941 роках залишається важливою проблемою української історичної науки.

Цю проблему за останні п'ятнадцять років висвітлює чимало науково-популярних робіт [14; 15], не бракує також і вузькофахових досліджень [3; 4; 5]. Проте дослідники воєнного періоду, характеризуючи радянську стратегію репресій проти місцевого населення Західної Волині у 1939–1941 рр., упустили з уваги багато важливих моментів. Необхідність всебічного висвітлення базових елементів першої хвилі радянзації зумовлює актуальність цієї публікації.

Початковий період Другої світової війни позначився кардинальними змінами у суспільно-політичному та соціально-економічному житті волинян. Вони відразу ж відчули на собі увесь суперечливий характер "радянських процесів", які відбувались тут з кінця вересня 1939 року до кінця червня 1941 року.

17 вересня 1939 року радянські війська перейшли польський кордон, й уже за п'ять днів ними була зайнята вся територія Волині [1, с. 33]. Частина населення зустріла цей прихід з хлібом-сіллю під триумфальними арками як біля с. Скобелки Горохівського, Затурців Локачинського, Олики Ківерцівського районів [2, с. 3]. Але чимало людей зустріли "визволителів" вороже, з недовірою, сумнівом [3, с. 9].

Відтворення на Волині радянської суспільної моделі розпочалося із руйнування старих польських державних інституцій і створення органів нової влади. У перші дні після вступу радянських військ на Волинь роль цивільних організаторів у творенні нової державної структури була другорядною, новостворені тимчасові управління становили представники армії (в особі одного з політпрацівників – він же голова), НКВС, а також робітники й ліва інтелігенція.

Загони робітничої гвардії та селянських дружин стали інструментом примусу в руках тимчасових органів влади. Їх діяльність полягала у забезпеченні "революційного порядку" в містах, запобіганні грабункам, охороні складів, установ, залізничних станцій; загони "народної" міліції виконували функції судів, виявляли і вилучали зброю, виловлювали "ворогів нового порядку".

Офіційно затвердили нову владу Народні збори Західної України, що відбулися 26–28 жовтня 1939 року у Львові в Оперному театрі, й прийняли декларацію про встановлення радянської влади на усій території Західної України та її возз'єднання з Радянською Україною, про націоналізацію банків і важкої промисловості, конфіскацію поміщицьких і церковних земель [4, с. 576].

1 листопада 1939 року Верховна рада СРСР прийняла закон про включення Західної України до складу СРСР із возз'єднанням її з Радянською Україною. А вже через два тижні, 15 листопада позачергова сесія Верховної ради УРСР продублювала московське рішення, прийнявши закон про прийняття Західної України до складу Української РСР. На всій території Західної України набирали чинності конституції УРСР, СРСР [5, с. 118].

Внаслідок радянзації на Волині, крім партійних організацій та виконавчих комітетів Рад депутатів трудящих, створювались карально-репресивні органи – суди, прокуратури, НКВС.

Після виданих у листопаді 1939 року Л. Берією наказів "Про організацію НКВС Західної України" та "Про організацію територіальної й залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами" на Волині були утворені обласне управління, міські відділи, містечкові відділення та дільниці НКВС.

Загалом організація органів НКВС в західних областях Української РСР здійснювалася шляхом механічного перенесення усіх структурних підрозділів репресивного апарату, що раніше були утворені в СРСР, з одночасним визначенням загальної для усіх органів організаційно-штатної дисципліни відповідно до наказу НКВС СРСР від 17 травня 1939 року. Їхня діяльність була зорієнтована на активне поширення тоталітарного радянського режиму та утвердження основ радянської влади, що органічно не сприймалась місцевим населенням, яке прагнуло мати власну національну державність. Ця особливість і зумовила виключно репресивні функції карального апарату в регіоні з перших днів його утворення [6, с. 121–123].

Діяльність підрозділів НКВС, пов'язана з тотальним контролем за населенням краю, стала передумовою розгортання масових репресій. Для ізоляції "ворогів народу" було створено цілу мережу в'язниць.

Так, у Волинській області їх було три – в Луцьку діяла в'язниця із штатом 105 осіб і лімітом в'язнів у 640 осіб, у Володимирі-Волинському – 44/114, в Ковелі – 68/237 [7, с. 577]. Але цих лімітів ніхто не дотримувався, камери завжди були переповнені.

Перші арешти мирного населення розпочалися відразу ж після вступу в населені пункти Червоної армії, коли в Західній Україні ще не діяли ні радянський суд, ні прокуратура. Прийшовши в Західну Україну, більшовики стали повсюдно організовувати польові суди, перед якими опинилися польські урядовці і поліцейські, українські націоналісти.

Репресії кінця вересня – початку жовтня 1939 року зачепили представників усіх політичних партій. Серед потерпілих були навіть місцеві комуністи. Зі створених наспливу і в наказовий спосіб (без виборів!) наприкінці 1939 року сільських органів радянської влади – сільрад – уже в лютому 1940 році повиганяли та піддали репресіям тих голів й депутатів, які за польських часів були членами КПЗУ, Сельробу, “Просвіти”, ППС та інших громадських чи культурних об'єднань. В такий спосіб прагнули усунути від влади освічену, думаючу частину місцевого населення.

На Волинь була завезена велика партія антирелігійної літератури, організовувались читання численних лекцій. З переходом в освітніх закладах на радянські програми адміністрація почала вимагати від учителів обов'язкового включення до робочих планів, а також наведення мало не на кожному уроці антирелігійних прикладів.

Численні новації призвели до загострення політичної боротьби.

Ще з осені 1939 року почав створювати проблеми властям польський нелегальний рух Опору. У Волинській області діяли Польська військова організація, організація “Ридз-Смігли”, яка нараховувала майже 600 осіб, Служба польської перемоги, “Стшельци” [8, с. 3].

Перша організація із чіткими військовими завданнями – Служба звиченьства польські (Служба польської перемоги) – остаточно сформувалася лише у січні 1940 року, коли полковник Ян Маєвський прибув із Польщі на Волинь. Ця підпільна організація займалась збором зброї, влаштувала нелегальний перехід кордону, закладала конспіративну мережу, вела пропагандистську роботу.

Активну боротьбу з новим режимом повела й ОУН. На Волині за відновлення організаційної структури взявся Іван Скоп'юк. Насамперед він зустрівся із нелегалами ОУН, які нав'язали йому зв'язок зі Львовом. Невдовзі налагодились зв'язки з націоналістичними осередками в околицях воєводського центру – у Жидичині, Лаврові, Милушах, Піддубцях, Вишкові [9, с. 12–13]. Лише у Луцькому окружному проводі робота велась приблизно у 100 селах. Загальна кількість членів тут становила 250–300 осіб [10, с. 579].

Органи радянської державної безпеки, використовуючи агентурну інформацію, зізнання заарештованих, змогли повною мірою локалізувати український конспіративний рух, захопити частину його членів.

Найтрагічнішими сторінками широкомасштабних репресивних акцій стали масові арешти представників усіх соціальних верств населення різних національностей, депортаційні акції 1940–1941 років, страти осіб за діяльність, яка, на думку нової влади, шкодила або могла у майбутньому зашкодити їй.

Виселення почалося з польських осадників (яких сюди з метою зміцнення своїх позицій в 1920–1930-х роках направила польська влада), а також службовців лісової охорони. Це саме стосувалось і німецьких колоністів. До числа депортованих потрапило чимало відомих діячів культури.

Серед характерних прикладів – відомий луцький педагог і палеонтолог, дослідник Волині Казимир Пшемський, який на початку липня 1940 р. був заарештований НКВД і до весни 1941 р. знаходився у Луцькій в'язниці. Пізніше був вивезений до в'язниці у Харкові, звідки вислав єдине повідомлення до родини в Луцьк. Подальша його доля невідома [16]. Аналогічно склалась доля Миколи Васильовича Маслова (1880—1942 рр.), вимушеного емігранта у міжвоєнній Польщі, адвоката, що відстоював інтереси українців, брав активну участь у діяльності Волинського Українського Об'єднання, входячи до його керівних органів, та був обраний сенатором від Волині до польського сейму у 1928—1935 рр. Мешкаючи у Луцьку, у перший же місяць після приєднання

Західної України до СРСР він разом з іншими інтелігентами був заарештований і згодом з Луцької тюрми вивезений у напрямку Києва близько 30 травня 1940 р. Помер на засланні в Казахстані у 1942 р. [17].

Виселення західних українців проводилось за списками, затвердженими у Москві. У січні 1940 року депортації підлягали 17 807 сімей (95 153 особи). З Волинської області планувалося вивезти 1670 сімей (9240 осіб) [11, с. 8].

Депортаційна акція здійснювалась упродовж 10–13 лютого 1940 року, причому вона охоплювала значно ширші верстви громадян, аніж тільки осадників, про яких зазначалося в постанові. За три дні, на першому етапі з Волинської області було вивезено 1613 сімей (8 858 осіб); залишено з причини хвороб 115 осіб; відсутні вдома на час операції – 274 особи.

Другий етап депортації розпочався прийняттям спеціальної постанови РНК СРСР (№ 289-127сс) від 2 березня 1940 року. Вона повинна була охопити декілька груп населення. Одну групу становили польські чиновники, поміщики, офіцери, жандарми, що були заарештовані й відправлені у табори відразу після радянського вторгнення. Інша група, серед яких було дуже багато українців, об'єднувала громадських і політичних діячів, українських націоналістів і членів колишньої КПЗУ. До ще однієї групи увійшли підприємці, купці й заможні селяни, котрі володіли землею понад встановлені норми (5 га у приміській зоні, 7 га в селах і 10 га в гірській місцевості). Вивозили також родини, в яких не було годувальника (вважалося, що вони були або заарештовані, або утекли в німецьку зону окупації, – і в тому, і в іншому випадку це були сім'ї ворогів народу).

Примусове виселення, за згаданою постановою, розпочалось 13 квітня 1940 року і тривало до червня [12, с. 584].

Третя хвиля депортації відбулась 29 червня 1940 року. На цей раз углиб Радянського Союзу вивозили втікачів із Центральної та Західної Польщі, які не захотіли прийняти радянське громадянство. До них потрапили не тільки біженці – поляки та євреї, але й українські студенти, вчителі, представники інших категорій місцевої інтелігенції. Так, з Волинської області тоді було депортовано 11 771 біженця, із них за національністю: українців – 1017 чоловік, поляків – 1837, євреїв – 8924. Цю операцію було проведено без будь-якого попередження.

16 травня 1941 року ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову “Про виселення ворожого елемента з республік Прибалтики, Західної України й Західної Білорусії, Молдавії”, згідно з якою у червні 1941 року була проведена четверта депортація населення, жертвами якої стали приблизно 300 тисяч осіб [13, с. 585].

Усього до початку війни з Німеччиною із Західної України та Західної Білорусії було вивезено у віддалені регіони Радянського Союзу від 1 млн. 170 тис. до 1 млн. 250 тис. осіб, тобто приблизно 10 % тогочасного населення регіону [14, с. 8].

В такий спосіб репресивно-каральна система більшовизму на Волині у 1939–1941 рр. завдала значної шкоди поступальному розвитку регіону, підірвала економіку та понівечила культуру. Масштаби втрат ще належить ретельно підрахувати, оскільки чимала документаційна база, головним чином репресивних органів, не доступна широкому загалу дослідників.

1. *Нариси історії Волинської обласної партійної організації / Авт. кол.: П.А. Борковський, Н.В. Бурчак, Б.Й. Заброварний та ін.; Редкол.: Є.А. Поливанов та ін.– 2-ге вид., перероб. і доп. – Львів: Каменяр, 1981. – 250 с.* 2. *Боярчук П. Нас убивали просто так // Волинь. – 1999. – 25 листопада.* 3. *Кучерена М.М. Початок Другої світової війни в долі волинян // Волинь у Другій світовій війні та в перші повоєнні роки: Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 50-й річниці Перемоги над фашизмом, 19–20 квітня 1995 року. – Луцьк: Зоря, 1995. – 107 с.* 4. *Киричук Ю.А. Радянський терор 1939–1941 рр. // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Істор. нариси / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан та ін.; Відповід. ред. В.А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.* 5. *Білас І. Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. – Кн. 1. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – 432 с.* 6. *Там само.* 7. *Киричук Ю.А. Радянський терор 1939–1941 рр. // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Істор. нариси / Д.В. Архієрейський,*

О.Г. Бажан та ін.; Відповід. ред. В.А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с. 8. Кучерена М.М. Репресії НКВС проти волинян у 1939–1941 роках // Реабілітовані історією: 36. наук. статей і матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, Луцьк, 5–6 грудня 2002 року – Луцьк: Настир'я, 2003. – 168 с. 9. Там само. 10. Киричук Ю.А. Радянський терор 1939–1941 рр. // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Істор. нариси Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан та ін.; Відповід. ред. В.А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с. 11. Ярош Б.О. Західноукраїнські землі напередодні Другої світової війни // Історія України. – 2004. – № 19. – Травень. 12. Киричук Ю.А. Радянський терор 1939–1941 рр. // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Істор. нариси / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан та ін.; Відповід. ред. В.А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с. 13. Там само. 14. Ярош Б.О. Західноукраїнські землі напередодні Другої світової війни // Історія України. – 2004. – № 19. – Травень. 15. Величко А.Г. Волинь на початку Другої світової війни // "Роде наш красний...". Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк, 1996. – Т. 2. 16. Дмитрук В. Вибрані часом (красзнавці Волині 20–30 рр. XX ст.) // Волинський музей. Історія і сучасність: Науковий збірник. – Вип. 2.— Луцьк, 1999. – С. 59–62. 17. Колосок Б. Нові факти біографії Леоніда Маслова // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 144–151.

УДК 94:356.15:329.17:323.28 (477.8)

Г.М. Бальбуза

Національний університет "Львівська політехніка",
Інститут гуманітарних та соціальних наук

ТРАГЕДІЯ В'ЯЗНІВ ЛУЦЬКОЇ В'ЯЗНИЦІ У ЧЕРВНІ 1941 РОКУ

© Бальбуза Г.М., 2008

Розкрито перебіг однієї з жахливих трагедій початку Другої світової війни як наслідок радянської стратегії репресій проти місцевого населення Західної Волині.

The beginning of the WW II is shown of the tragedy as result of the Soviet strategy against civil populations of Western Volhynia of the war of attrition.

Масові страти арештованих в українських тюрмах у перші роки радянсько-німецької війни є однією з найтрагічніших сторінок історії ХХ ст. Довший час правдива інформація про ці злочини радянської влади приховувались і тому не могла бути предметом історичного аналізу. Останнім часом з'являється чимало історичних розвідок, які з різною повнотою намагаються відобразити реальні масштаби трагедії.

Основним джерельним матеріалом для вивчення питання досі залишаються спогади очевидців. Так, в Державному архіві Волинської області зберігаються спогади М.П. Куделі з с. Буяні Луцького району [23], опубліковано спогади інших в'язнів Луцької тюрми. У цій роботі зроблено спробу узагальнити наявні дані з метою глибшого розкриття проблеми.

З початку 1940, а особливо у другій половині року, на Волині розпочались масові арешти, депортації, вбивства. З неймовірною завзятістю у тюремні застінки запроторювались заможні селяни, свідомі робітники, вчителі, лікарі, священнослужителі різних конфесій, молодь. Ось як про це пишуть очевидці: "Мене заарештували по підозрі, що був нібито я член ОУН. Хоч був я лише членом місцевої філії товариства "Просвіта", та з дитячих років аж до сьогоднішнього дня збирав все, що стосується життя і творчості геніального Кобзаря. Сидів я в камері № 34 на третьому поверсі. Вона вмістила десь 240 чоловік. Тіснота страшна, духота..." (М.П. Куделя); "Мене, – згадує також колишній просвітянин С.К. Кухарук, – заарештували за те, що в розмові з товаришем сказав